

فواکه البساتین اثر حاج میرزا محمد طهرانی

علی قیصری

ترجمه: صدیقه رحیمی

| ۲۱۹-۲۳۳ |

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مركز آينده پژوهش

Favākih al-Basāṭīn by Hāj Mirzā Muḥammad Tehrani

Ali Qeysari

Translator: Sadiqeh Rahimi

Abstract: This article provides a brief examination of a collection of selected texts in Arabic and Persian compiled and written by Hāj Mirzā Muḥammad Tehrani around 1914 CE in Tehran. Mirzā Muḥammad Tehrani, a respected merchant engaged in the trade of sugar and books, gathered and documented this compilation. The manuscript covers diverse topics, including theological, philosophical, and ethical subjects. By presenting various texts and analyzing the author's writing style, the book opens up new perspectives for a more comprehensive analysis of the intellectual and cultural landscape of late Qajar Iran.
keywords: Late Qajar Iran, collection, bilingual texts, ethics, metaphysics, narrative texts, new sciences, private documents, authors mindset.

چکیده: نوشتار حاضر بررسی کوتاهی است از مجموعه ای از منتخبات به عربی و فارسی که در حدود سال ۱۳۳۱ ه.ق. (۱۹۱۴ م.) در تهران توسط حاج میرزا محمد طهرانی (و. تهران، حدود جمادی الثانی ۱۳۳۹ / فوریه ۱۹۲۱)، بازرگانی فاضل که داد و ستد شکر و کتاب می کرد گردآوری و نگاشته شده بود. این دفتر موضوعات متنوعی از جمله مباحث اعتقادی، فلسفی، و اخلاقی را در برمی گیرد. این دفتر از رهگذر ارائه متون متنوعی که نویسنده و گردآورنده آن خوانده و شیوه های نوشتاری ای که به کار بسته، چشم انداز تازه ای می گشاید تا از آن راه بتوان به تحلیل بهتر و جامع تری نسبت به زمینه متکثر و چندلایه فکری و فرهنگی ایران در اواخر قاجاریه دست یافت.

کلیدواژه‌ها: ایران اواخر قاجاریه، جُنگ، دوزبانگی متن، اخلاقیات، مابعدالطبیعه، متون روایی، علوم جدید، اوراق خصوصی، ذهنیت مؤلف.

پروہشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

حاج میرزا محمد طهرانی که به نام حاج میرزا محمد کتاب فروش طهرانی هم شناخته می‌شد، یکی از کتاب فروشانی است که در آن زمان به این لقب شهره بودند. وی جمع آورنده و مؤلف فواکه البساتین است. دستنویسی جمع‌آوری شده از مطالب مختلف که در تهران نگاشته شد و تاریخ پایان کتابت آن به ذیحجه سال ۱۳۳۲ هـ. ق. (اکتبر- نوامبر ۱۹۱۴ م.) بازمی‌گردد.^۱ تنوع خواننده‌ها و گوناگونی روش‌های نگارشی او در این دستنویس دریچه‌ای است به فهم فضای فکری چندوجهی و متکثر او اواخر دوران قاجار. طهرانی تاجری اهل دانش بود که بیشتر به تجارت قند و شکر و دادوستد کتاب می‌پرداخت و گاه نیز در تجارت پارچه دست داشت. در سال‌های بعد نوادگان او نام خانوادگی «کتابیان» را برای خود برگزیدند. بازماندگان حاج میرزا محمد او را مردی فرهیخته به یاد دارند که از درد مفاصل رنج می‌برد و به احتمال زیاد نقرس داشت. در اشاره به رویدادی در سال ۱۹۰۵ م. / ۱۳۲۳ هـ. ق. که به یکی از حوادث مهم تاریخ معاصر ایران بدل شد، طهرانی به خانواده‌اش گفته بود: «اگر آن روزی که تجار عمده شکر را در بازار چوب می‌زدند، وی که به سبب بیماری در خانه مانده بود، به بازار رفته بود او را هم می‌نواختند».^۲ اشاره طهرانی به تنبیه در ملأعام تعدادی از تجار قند و شکر تهران در ۱۴ شوال ۱۳۲۳ هـ. ق. (۱۲ دسامبر ۱۹۰۵ م.) توسط حاکم تهران، میرزا احمدخان علاءالدوله به اتهام گران فروشی است. بسیاری از مورخان این رویداد را که سبب شکل‌گیری اعتراضاتی دنباله‌دار در مخالفت با حاکم تهران شد و با مطالبه ایجاد عدالت‌خانه و عزل بعضی از مقامات به اوج خود رسیده بود، به مثابه جرقه‌ای برای انقلاب مشروطه ایران در سال‌های ۱۹۰۶-۱۱ م. / ۱۳۲۴-۲۹ هـ. ق. می‌دانند.^۳

این دستنویس که طهرانی برای آن نام فواکه البساتین را برگزیده است، در دفتری مرغوب، از نوع دفاتری که برای نگه‌داری حساب‌های تجاری استفاده می‌شد، در ابعاد ۱۵/۵ در ۵/۳۳ سانتی‌متر تحریر شده است و تمام متن با دست‌خطی شکلی و سبکی یکسان نگاشته شده است و شامل بخش‌هایی به زبان فارسی و زبان عربی است (بنگرید به: تصاویر ۱ و ۲). در کل تعداد صفحات این دستنویس ۳۰۶ صفحه است که به طور متراکم نوشته شده است (نسخه چاپی آن به سال

۱. برای چاپ نخست این نوشتار، با تغییراتی، بنگرید به:

Gheissari, Ali, "TEHRĀNI, HĀJJ MIRZĀ MOHAMMAD", in: *Encyclopaedia Iranica Online*, http://dx.doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_365176

First published online: 2022.

در اینجا از پژوهنده گرامی صدیقه رحیمی برای ترجمه این نوشتار سپاس‌گزاری می‌گردد.

۲. به نقل از مصاحبه شخصی با قدسیه قیصری [قیصریه]، یکی از نواده‌های دختری طهرانی، به تاریخ ۲۶ دی ماه ۱۳۸۸ ش. / ۱۶ ژانویه ۲۰۱۰ م.؛ طهرانی، ص ۱۴.

۳. بنگرید به:

Martin, CONSTITUTIONAL REVOLUTION ii. Events;

کسروی، ص ۵۸-۵۹؛ دولت‌آبادی، ج ۲، ص ۱۰-۱۱؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ج ۲، ص ۲۷۳-۲۷۵؛ و

Browne, p. 112; Daniel, p. 121.

۱۳۹۷ ش / ۲۰۱۹ م. شامل ۳۲۶ صفحه است). تنها چند صفحه از ابتدا و انتهای دفتر با دست خط دیگری به سبک سیاق تحریر شده است و دربرگیرنده یادداشت‌هایی از ثبت و ضبط حساب دادوستدهاست (بنگرید به: تصویر ۳). به جز این چند صفحه تمام باقی دستنویس به تحریر گزیده‌هایی مربوط به موضوعات فلسفی، اخلاقی، علمی، ادبی و موضوعاتی دیگر اختصاص دارد (برای آگاهی از گزیده‌های از لیست موضوعات، بنگرید به: جدول ۱). به طور کلی می‌توان این متن را یک گزیده در نظر گرفت؛ چیزی شبیه به متونی در ژانرهای ادبی مثل کشکول، زنبیل، سفینه، جُنْگ^۴ یا یک کتاب کلمات قصار (commonplace book)^۵ به شمار آورد. با استناد به آنچه در این دستنویس مدون شده است، طهرانی به سنت‌های ادبی فارسی اشراف داشت و افزون بر این آشنایی او با ادبیات عرب نیز مشهود است.^۶

اگرچه این متن در زمانی تدوین شده است که یکی از پرحادثه‌ترین ادوار تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود، سال‌هایی بین ۱۹۰۶-۱۱ م. / ۱۳۲۴-۲۹ ه.ق. یعنی دوران انقلاب مشروطه ایران و شروع جنگ جهانی اول، هیچ اشاره‌ای به مسائل سیاسی-اجتماعی یا شرایط اقتصادی ندارد. همچنین در این متن به هیچ وجه اطلاعاتی درباره زندگی شخصی طهرانی مانند سابقه تحصیلات یا پیشینه خانوادگی او، جز یک مورد اشاره به نام پدرش، محمدباقر طهرانی توضیح دیگری به میان نمی‌آید.^۷ در عوض تمام متن دستنویس مطالبی گزینش شده در باب باورها، فلسفه (غالباً متافیزیکی)، اندر زو موضوعات متفاوت ادبی مانند مبحث اوزان در شعر عرب و مباحث بلاغی است؛ برای مثال در این دستنویس یک رساله کوتاه در علم بدیع تحریر شده است، افزون بر تعدادی داستان‌های تاریخی مربوط به اوایل دوران عباسی (۷۵۰-۱۲۸۵ م. / ۱۳۲-۹۲۳ ه.ق.) و بخش‌های کوتاه‌تری در سایر موضوعات که به نمونه‌هایی از آن در ادامه اشاره خواهد شد. میزان قابل توجهی از متن بخش‌هایی است که از قرآن و حدیث آمده است. بخش عمده‌ای نیز به پندواندازهای اخلاقی رواقی اختصاص یافته است که عمدتاً برگرفته از کتاب تأملات مارکوس اورلیوس (حیات ۱۲۱-۸۰ م.؛ حکومت ۱۶۱-۸۰ م.) فیلسوف و امپراتور روم می‌باشند. گفتنی است پندواندازهای رواقی در بدنه غنی اندر زنامه‌ها به زبان فارسی که ژانر ادبی با سابقه‌ای بودند، گنجانده شد و این ادغام بعد از نیمه دوم قرن ۱۹ میلادی در ایران و سرزمین‌های مجاور صورت پذیرفت. اگرچه طهرانی اشاره‌ای به منابع اصلی گزیده‌هایش نمی‌کند و هیچ اشاره‌ای از ترجمه فارسی تأملات مارکوس اورلیوس به میان نمی‌آورد، بی‌شک بخش‌هایی از این دستنویس دقیقاً

۴. بنگرید به: قیصری، «پیش‌گفتار»، در طهرانی، ص ۷۲۴.

۵. بنگرید به:

۶. بنگرید به: قیصری، «پیش‌گفتار»، در طهرانی، ص ۷۲۳-۷۲۴.

۷. بنگرید به: طهرانی، ص ۲۲ [پیوست ۲] و ص ۳۳.

از کتاب پند نامه مارکوس قیصر روم اثر عبدالرحیم طالبوف که توسط انتشارات اختر در استانبول و به سال ۱۸۹۳ م. چاپ شده بود، برداشت شده است. در واقع این اثر خلاصه‌ای از ترجمه روسی تأملات به زبان فارسی است. بخش‌هایی از کتاب تأملات که در دستنویس طهرانی منعکس شده است، مربوط به اشاراتی است که از فیلسوفان یونانی مانند سقراط و فوکیون و بسیاری نمونه‌های دیگر به میان آمده است و شواهد واضحی وجود دارد که نشان می‌دهد طهرانی از ترجمه طالبوف استفاده کرده است. بسیاری از پندهایی که از کتاب طالبوف به دستنویس طهرانی راه یافته‌اند، رونوشت کلمه به کلمه متن است؛ در بعضی مواقع نیز در برابر متن اصلی کمی تغییر پیدا کرده‌اند و گاهی تنها بخشی از آن بازگو شده است. نکته قابل توجه این است که بخش‌های انتخاب شده از ترجمه طالبوف در دستنویس طهرانی به شکل جدیدی ترتیب یافته و کنار هم قرار داده شده‌اند تا ترکیبی جدید از پندها ایجاد کند. به طور خاص این موضوع بر عاملیت طهرانی در تنظیم و تدوین روایت خودش از پندهای رواقی تأکید دارد و اینکه چگونه او توانسته است روایت مورد نظر خودش را از پندهای رواقی شکل دهد. یک نمونه از این مورد را در قسمت پایانی پند اندرز ۲ در دستنویس طهرانی می‌بینیم که ترکیبی است از عبارات اندکی تغییر یافته کتاب ششم، پند شماره ۳ از ترجمه طالبوف بعد از آن پند شماره ۵ می‌آید که آن هم اندکی تغییر یافته است، سپس پند تغییر یافته شماره ۸ می‌آید و بعد از آن پند کوتاه شماره ۱۳ در مورد اسکندر (اسکندر فیلقوس)، که عین به عین تکرار شده است. پس از آن جمله ابتدایی پند شماره ۱۹ آمده و بعد از آن شکل تغییر یافته جمله ابتدایی پند شماره ۱۸. حائز اهمیت است که طهرانی در پایان این بخش یک بیت از یکی از قصاید سعدی شاعر قرن ۱۳ م. / ۷ هـ. ق. ضمیمه می‌کند. قصیده در ستایش خصلت تعهد در انسان است و بر به‌کار بستن تمام تلاش برای مثمر بودن تأکید دارد.^۸ این ترکیب از پند و اندرزهای رواقیان رومی با ابیاتی از شعر کلاسیک فارسی که بیان معانی مشابه آنچه در اندیشه رواقی مطرح می‌شود را در خود دارد، تنها یکی از شیوه‌های تألیف فرافرهنگی طهرانی در این دستنویس است، ناگفته نماند در دستنویس طهرانی به‌وفور از سایر شیوه‌ها و ساختارهایی که در قلمرو فرهنگی ایران برای ادغام اندیشه و ادبیات فرامنطقه‌ای از کهن‌ترین روزگاران به کار گرفته می‌شد و تنوع آراء و ادبیات جهانی را در آنچه سنت می‌نامیم (چه در ساحت نظر و چه در ساحت عمل) در خود جای داده بود، استفاده شده است؛ از جمله بخش‌هایی از قرآن و حدیث.

بعضی دیگر از منابعی که طهرانی به آنها رجوع کرده است و شامل موضوعات متفاوتی می‌شوند نیز قابل شناسایی هستند. این شناسایی یا از طریق اشاراتی که خود طهرانی گاهی به این منابع دارد میسر است یا بر اساس مطالب متونی که او از آنها رونویسی کرده است حاصل می‌شود.

۸. بنگرید به: طهرانی، ص ۳۰۲-۳۰۳؛ طالبوف، پند نامه، ص ۴۲-۴۷؛ همچنین بنگرید به: طالبوف، کتاب احمد، به کوشش مؤمنی، ص ۲۳۴؛ و

Gheissari, "Fruits of Gardens," n.16.

منابعی از طیف‌های موضوعی گوناگون، از خزائن ملا احمد نراقی (و. ۱۸۲۹ م. / ۱۲۴۵ ه. ق.) و کشکول شیخ بهایی (و. ۱۶۲۱ م. / ۱۰۳۱ ه. ق.)؛ الانسان الکامل نوشته عبد الکریم جیلی (و. حدود ۱۴۲۴-۲۸ م. / ۸۲۷-۳۱ ه. ق.) گرفته تا کلمات مکتونه نوشته ملا محسن فیض کاشانی (و. ۱۶۸۰ م. / ۱۰۹۰ ه. ق.). این دستنویس همچنین موضوعاتی مرتبط به علوم جدید را نیز شامل می‌شود؛ البته در این مورد نیز طهرانی به منبع یا منابعش اشاره نمی‌کند. این گزیده‌ها شامل طیف وسیعی از جستارهایی کوتاه در مورد الکتریسیته و فیزیک گازها همچنین فیزیک سیالات و نظریه رنگ‌ها در توضیح پدیده رنگین کمان را شامل می‌شود. این بخش‌ها به فارسی سره نوشته شده‌اند و بی‌شک برگرفته از آثار طالبوف هستند، به ویژه از رساله کوتاهی که طالبوف در باب برخی از علوم جدید نگاهت به نام فیزیک یا حکمت طبیعی که در استانبول به سال ۱۸۹۳ م. / ۱۳۱۱ ه. ق. و توسط انتشارات اختر به چاپ رسید. همچنین بعضی از بخش‌های کتاب دو جلدی سفینه طالبی یا کتاب احمد که توسط همان انتشارات و در سال ۱۸۹۳-۹۴ م. / ۱۳۱۰-۱۱ ه. ق. به چاپ رسید، مورد استفاده قرار گرفته است. جالب است که با وجود اینکه بخش‌های بسیار متنوعی از آثار طالبوف در دستنویس طهرانی آورده شده‌اند، موضوعات آنها فقط محدود به موضوعاتی مربوط به علم، طبیعیات و اخلاق است و به هیچ وجه اثری از آثار کاملاً شناخته شده سیاسی طالبوف مانند آثاری که در باب حکومت مشروطه و آزادی‌های مدنی نگاشته شده‌اند، وجود ندارد.^۹ در واقع این دستنویس خالی از هر نوع محتوایی مرتبط با سیاست، جامعه و اقتصاد است و به جز چند برگی که مربوط به نگه داشتن حساب‌های تجاری طهرانی است، هیچ اشاره دیگری به تغییر و تحولات زمانه خود ندارد.

این دستنویس همچنین شامل بخش‌های خارج از عرفی است که از کتاب هزارویک شب (الف لیلة و لیلة) آورده شده است. تمام این بخش‌ها در دستنویس به زبان عربی است. با استناد به محتوا و نوع نگارش این بخش‌ها به نظر می‌رسد طهرانی به نسخه دو جلدی و سانسور نشده چاپ بولاق در قاهره که در سال ۱۸۳۵ م. / ۱۲۵۰ ه. ق. چاپ شد یا نسخه سال ۱۸۳۹-۴۱ م. / ۱۲۵۴-۵۶ ه. ق. چاپ کلکته دسترسی داشته است.^{۱۰}

به طور کلی می‌توان گفت به نظر نمی‌رسد در تحریر این دستنویس یک ساختار کلی یا چارچوب منطقی لحاظ شده باشد. صفحات پایانی دستنویس مانند صفحات اول به خط سیاق و با دست خطی متفاوت از متن اصلی تحریر شده‌اند و سطوری مربوط به ثبت حساب‌های مالی است. در این حساب‌ها به اقلامی مانند قند حریره و آبجو (همان جو تخمیر شده یا مخمر آبجو، شبیه

۹. برای آگاهی از آرای طالبوف درباره این موضوعات، به طور مثال بنگرید به: طالبوف، آزادی و سیاست، ویراستار ایرج افشار؛ همان، سیاست طالبی، ویراستار رحیم رئیس‌نیا و دیگران.
۱۰. در مورد نسخه بولاق، بنگرید به:

به نوشیدنی کفیر برای مصارف درمانی آن) اشاره شده است که احتمالاً طهرانی برای کمک به بالارفتن سوخت و ساز بدن و کاستن از درد مفاصل از آنها استفاده می‌کرده است.^{۱۱} این یادداشت‌ها و جزئیات گوناگون که انگار اتفاقی کنار هم قرار گرفته‌اند و در صفحات آخر به خط سیاق می‌آیند، به هیچ عنوان اطلاعات کافی از زندگی شخصی یا کلیت کسب و کار طهرانی به ما ارائه نمی‌دهد و از این سطور تنها می‌توان به اشاره‌هایی مربوط به طیف متفاوت کالاهای معامله شده و بعضی اقلام مورد استفاده شخصی او دست یافت.^{۱۲}

با این وجود این دستنویس درک ارزشمندی از برخی جریان‌های فکری و مدارهای تبادل آرا و انتقال دانش در دوران قاجار به دست می‌دهد؛ برای مثال و همان‌طور که اشاره شد، آثار طالبوف (و. ۱۹۱۱ م. / ۱۳۲۸ ه.ق.؛ وی در تبریز متولد شده بود و بعدها در داغستان که تحت حکومت امپراطوری روسیه بود سکونت داشت)، در انتشارات «اختر» استانبول که توسط ایرانیان مهاجر اداره می‌شد، به چاپ می‌رسید و میان ایرانیان داخل ایران هم ایرانیانی که در خارج از کشور در تبعید بودند یا میان ایرانیان مهاجر خوانده می‌شد و افزون بر این در سایر سرزمین‌ها و جوامع فارسی‌زبان، از افغانستان گرفته تا شبه جزیره هند، آسیای مرکزی، قفقاز روسیه، امپراطوری عثمانی، مصر و فراتر از این سرزمین‌ها مخاطب داشت.^{۱۳} آنچه طهرانی از میان چنین گستره وسیعی از دانش چندفرهنگی (چه در زمان خودش و چه در دوران‌های قبل) جمع‌آوری کرده است، همین‌طور تلفیق درون‌متنی آنچه به عنوان دانش سنتی شناخته می‌شد با دانش جدید، یکی از نمونه‌های بسیاری است که نشان می‌دهد چطور انتقال ساختار، تولید، انتشار، بسط و گسترش و از آن خود کردن دانش میان اهل فرهنگ و دانش‌جامعه ایرانی آن زمان (اعم از زنان و مردان) صورت پذیرفته است. با توجه به اینکه شغل طهرانی کتاب‌فروشی بود (با این وجود که به تجارت قند و شکر هم می‌پرداخت)، به احتمال زیاد بسیاری از این کتاب‌ها (و احتمالاً نشریاتی) که منابع او بودند یا از آنها رونوشت برداشته است، مجدد به بازار خرید و فروش کتاب راه پیدا کردند تا اینکه فقط جزء مایملک او باقی مانده باشند. به‌رحال این دستنویس حداقل به بخشی از طیف متونی که در اواخر دوران قاجار دست به دست می‌شده است اشاره دارد؛ چه آثاری که منتشر می‌شدند و چه آثار دستنویسی که در زمرهٔ جُنگ‌ها، سفینه‌ها، کشکول‌ها و زنبیل‌ها قرار داشتند و در آن زمان همچنان ژانرهای ادبی پویایی بودند و تا میانهٔ قرن بیستم میلادی به شکل گسترده‌ای نگاشته و به فروش می‌رسیدند. این خود یکی دیگر از نشانه‌های تداوم همجواری میان «سنت» و «تجدد» در جامعه ایران است و البته هم تکنیک‌های فرایند تولید و هم بازار کار در روند عرضه و پخش این

۱۱. بنگرید به: طهرانی، پیوست ۶ و ۷، ص ۲۷-۳۲.

۱۲. برای مثال بنگرید به: طهرانی، پیوست ۱ و ص ۵-۷، ص ۲۱ و ۲۵-۳۲.

۱۳. برای آگاهی بیشتر در خصوص مدارهای فرامنطقه‌ای تبادل فکری، بنگرید به:

آثار متفاوت نقش داشتند.^{۱۴}

با این وجود باید طیف مباحثی که در دستنویس طهرانی غایب هستند را نیز در نظر گرفت، اگرچه شاید اشاراتی به این موضوعات شده باشد یا به تلمیح در حکایت‌ها و داستان‌ها مطرح شده باشند؛ اما به طور مستقیم این موضوعات از دایره مباحثی که این دستنویس به آنها اختصاص داده شده است، خارج است. دورانی که طهرانی به نگارش این دستنویس مشغول بود، یکی از دوران‌های پویا و پرتعداد نشریات (اعم از کتاب، روزنامه و سایر نشریات) چه در ایران و چه در جامعه ایرانیان دور از وطن است و البته بیشتر به موضوعاتی حول محور سیاست، قانون و سایر ساختارها و پارادایم‌های حقوق (اعم از انتخاباتی، مذهبی، اجتماعی، اقتصادی، آموزشی، جنسیتی و مرتبط با ازدواج) پرداخته می‌شد. در این دستنویس به هیچ‌یک از این موضوعات به طور مستقیم پرداخته نشده است. همچنین هیچ اشاره‌ای به تغییر و تحولات سیاسی معاصر او، چه قبل از انقلاب مشروطه یا حین به وقوع پیوستن آن و چه بعد از تحقق آن وجود ندارد. به همین شکل با وجود اینکه این دستنویس به عنوان یک مجموعه، طیف قابل توجهی از موضوعات را در خود دارد، شامل مباحثی که به طور جدی به مباحث تئوریک و کندوکاوهای نظری می‌پردازند و در جامعه ایران آن روزگار جایگاهی مستحکم و چارچوبی تعیین شده داشتند، پرداخته نشده است؛ برای مثال در این دستنویس نیز همان‌طور که سنت ادبی و اخلاقی به علم کلام نمی‌پرداخت، اثری از مباحث علم کلام در خود ندارد و بخشی نیز به مباحث شرعی اختصاص داده نشده است و به موضوعات مربوط به فقه هم نمی‌پردازد. در واقع به طور کلی هیچ موضوعی مرتبط با علوم منقول و معقول اسلامی در این دستنویس جای ندارد. به همین شکل در حالی که این دستنویس در بعضی مواقع در مباحث تفکر برانگیز و اخلاقی عمیق می‌شود، در بیشتر بخش‌ها عاری از مباحث اساسی ساختار فکری و اندیشه صوفیانه مانند مباحث مربوط به عرفان است. با این وجود توجه به این موضوع که استفاده از این طیف گسترده از منابع که برای تلفیق مباحث و نگاشتن بخش‌های مختلف این دستنویس به کار گرفته شده است، افزون بر شیوه‌های متعدد نحوی و نگارشی متونی که از آنها رونویسی شده است، همچنین دوزبانه بودن دستنویس که هم شامل متن فارسی و هم عربی می‌شود، ملاک و محک خوبی است برای بهتر فهمیدن گستره غنی متون و سرمایه ادبی گروه‌هایی از نسلی از ایرانیان تحصیل کرده در اواخر دوران قاجار.

۱۴. در مورد فرهنگ نشر و کتاب‌فروشی‌ها، بنگرید به:

Marashi; Gheissari, 1998, pp. 50-51, 150 n. 71; idem. 2020.

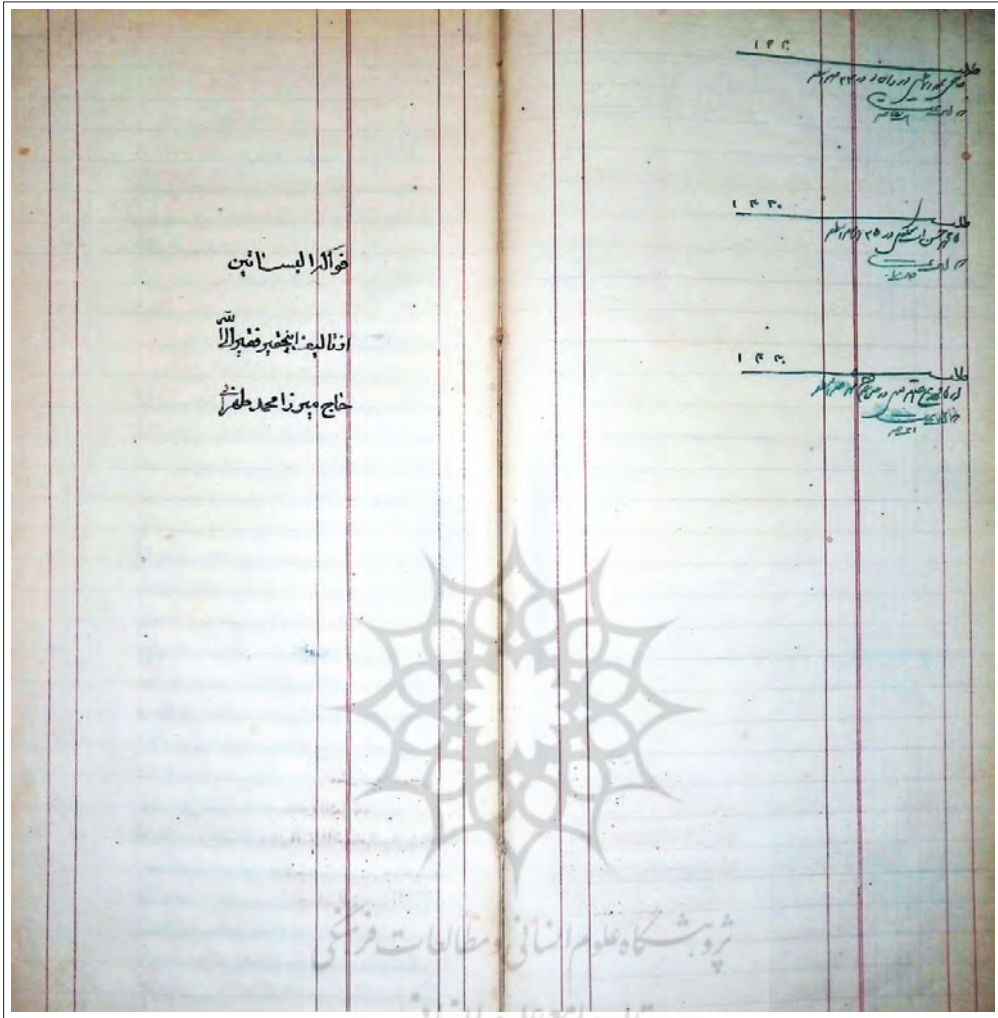
کتاب نامه

منابع فارسی

- دولت آبادی، یحیی؛ حیات یحیی؛ تهران: عطار و فردوسی، ۱۳۶۱.
- طالبوف، عبدالرحیم؛ آزادی و سیاست؛ به کوشش ایرج افشار؛ تهران: سحر، ۱۳۵۷.
- طالبوف، عبدالرحیم؛ پندنامه مارکوس قیصر روم؛ استانبول: اختر، ۱۳۱۱ ه.ق.
- طالبوف، عبدالرحیم؛ سفینه طالبی یا کتاب احمد؛ استانبول: اختر، ۱۳۱۱-۱۲ ه.ق.
- طالبوف، عبدالرحیم؛ سیاست طالبی؛ به کوشش رحیم رئیس نیا، محمد علی علی نیا و علی کاتبی؛ تهران: علم، ۱۳۵۷.
- طالبوف، عبدالرحیم؛ فیزیک یا حکمت طبیعی؛ استانبول: اختر، ۱۳۱۱ ه.ق.
- طالبوف، عبدالرحیم؛ کتاب احمد؛ با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی؛ چ دوم، تهران: شبگیر، ۱۳۵۶.
- طهرانی، حاج میرزا محمد؛ فواکه البساتین: منتخباتی فلسفی، اعتقادی، روایی در اواخر قاجاریه؛ به کوشش علی قیصری با همکاری علیرضا ابادری؛ قم: مورخ، ۱۳۹۷.
- قیصری، علی قیصری؛ «فواکه البساتین اثر حاج میرزا محمد طهرانی: متنی فلسفی و اعتقادی در اواخر قاجاریه»؛ در: جشن نامه استاد سید احمد حسینی اشکوری؛ به کوشش رسول جعفریان، تهران: علم، ۱۳۹۲.
- کرمانی، ناظم الاسلام؛ تاریخ بیداری ایرانیان؛ به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی؛ چ سوم، تهران: آگاه، ۱۳۶۱.
- کسروی، احمد؛ تاریخ مشروطه ایران؛ چ سیزدهم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۶.

منابع غیر فارسی

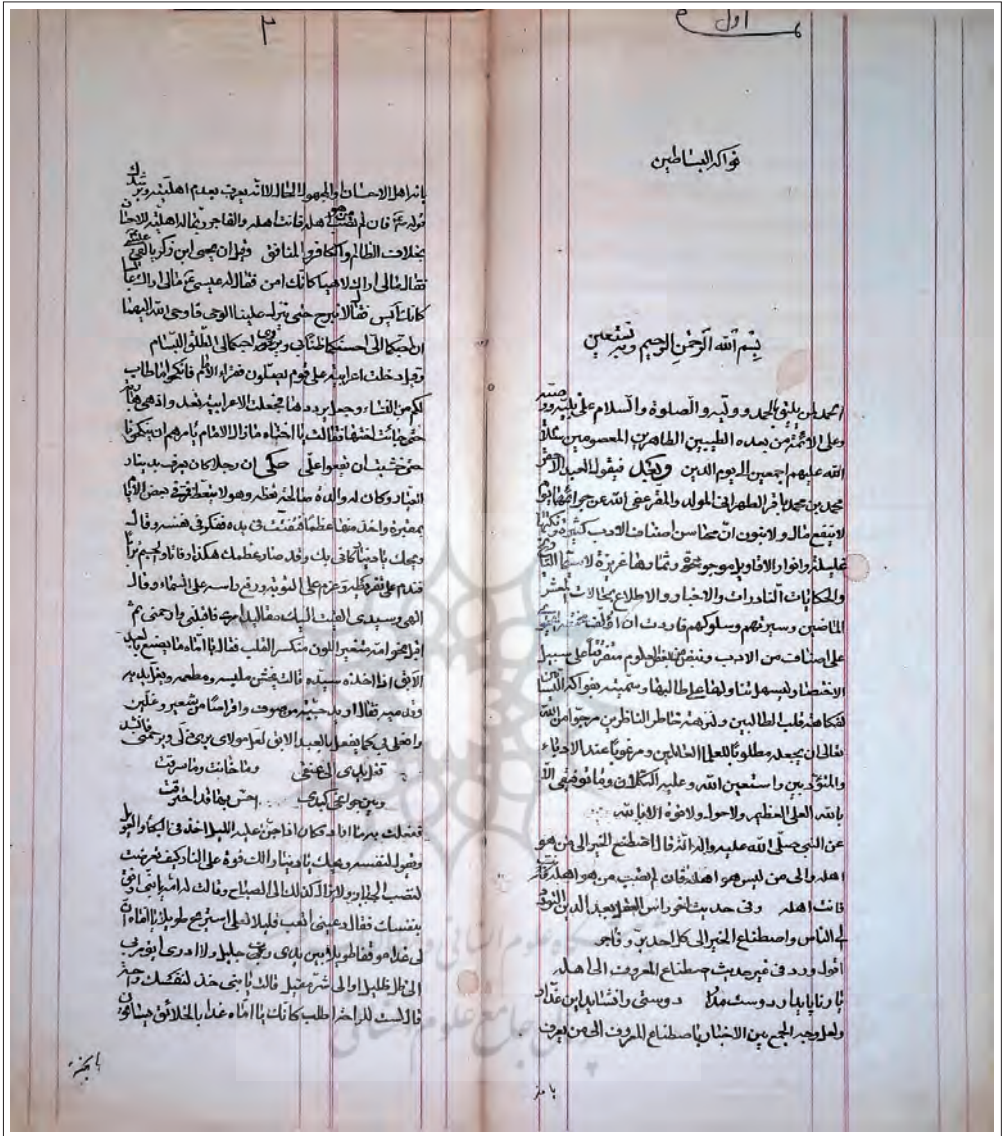
- Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge, 1910.
- Elton L. Daniel, *The History of Iran*, 2nd ed., Westport, Conn., 2008 [2001].
- Mahdi Ganjavi, "Fawāka al-Basātin: Montakhabāti Falsafī, E'teqādi, Revā'i dar Avākher-e Qājāriya, asar-e Hājji Mirzā Mohammad Tehrāni [Fruits of Gardens by Hājji Mirzā Mohammad Tehrāni: A Philosophical Miscellany in Arabic and Persian in late Qajar Iran, c. 1914]," *Iranian Studies* 55/1, 2022, pp. 310-14 (review article).
- Ali Gheissari, *Iranian Intellectuals in the Twentieth Century*, Austin, 1998.
- Idem, "In Memoriam: Khalil Mostowfi (b. Tabriz, 1941 – d. Tehran, 20 February 2020), Bookseller, Assessor of Manuscripts, Lithographs, and Rare Titles in Iranian Studies," *Iranian Studies*, 53/3-4, 2020, pp. 685-690.
- Idem, "Fruits of Gardens: Ethics, Metaphysics, and Textual Pleasures in Late Qājār Iran," unpublished.
- Heinz Grotzfeld, "Creativity, Random Selection and *pia fraus*: Observations on Compilation and Transmission of the *Arabian Nights*," in Ulrich Marzolph, ed., *The Arabian Nights in Transnational Perspective*, Detroit, 2007, pp. 51-63.
- Afshin Marashi, "Print Culture and Its Publics: A Social History of Bookstores in Tehran, 1900-1950," *International Journal of Middle East Studies* 47/1, 2015, pp. 89-108.

تصویر ۱: طهرانی، فواکه البساتین، برگ عنوان (سمت چپ) و سومین برگ از چند محاسبه به خط سیاق در ابتدای دفتر (سمت راست).

(این تصویر در نسخه چاپی، به کوشش قیصری و همکاری ابادری، درص ۲۱ نیز آمده است).

مفاد حساب‌ها (از بالا به پایین): ۱. طلب ۱۳۳۰ (ق)، حاجی محمد اسماعیل دروازه‌نو در ۲۴ صفر المظفر ۲۲۴ تومان و ۷۳۵ دینار / ۲. طلب ۱۳۳۰ (ق)، آقا محمد حسن ... در ۲۵ شهر صفر المظفر ۲۱۴ تومان و ۵۶۰۰ دینار / ۳. طلب ۱۳۳۰ (ق)، از آقا مهدی علی... ۲۶ شهر صفر المظفر ۸۲۹ تومان و ۲۰۵۰ دینار (طهرانی، فواکه البساتین، تصحیح قیصری، ص ۲۱). از پژوهنده گرامی محمد ابراهیمی برای بازخوانی و بازنویسی محاسبات سیاقی سپاس‌گزاری می‌شود.

تصویر ۲: دو برگ آغازین دفتر طهرانی، فواکه البساتین، نسخه خطی ص ۱ و ۲

(این تصویر در نسخه چاپی، به کوشش قیصری و همکاری ابادری، درص ۲۲ نیز آمده است).

تصویر ۳: دو برگ پایانی دفتر، طهرانی، فواکه البساتین، نسخه خطی، ص ۳۰۵ - ۳۰۶

(این تصویر همچنین در نسخه چاپی، به کوشش قیصری و همکاری ابادری، درص ۲۴ آمده است).

آینه پژوهش، ۲۰۳
سال ۳۴، شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۲

جدول ۱

فهرست موضوعات در فواکه البساتین

گزیده‌ای از موضوعات فواکه البساتین براساس فهرست مطالب درج شده در طهرانی، فواکه البساتین، نسخه چاپی، به کوشش قیصری و همکاری اباذری. عناوینی که به زبان عربی یا فارسی هستند به ترتیب با مخفف‌های (ع.) یا (ف.) مشخص شده‌اند.

شماره صفحات در نسخه چاپی	عنوان
۳۳	نیکی به اطرافیان (ع.)
۳۴	جاریه و آیه نکاح (ع.)
۳۵	قاضی و جوان تارک الصلاة (ع.)
۳۶	اندازه ریش و ارتباط آن با عقل (ع.)
۳۷	عظمت دمشق (ع.)
۳۸	۴۰ روز تکرار اتقوا الله توسط پرنده (ع.)
۳۸	ابیاتی از حکیم سنایی (ف.)
۳۹	قولی از فاضل میبیدی درباره وجود و عدم (ف.)
۳۹	پیروزی بر محبوب (ع.)
۳۹	استفتاء برای بوسیدن (ع.)
۴۱	توصیه جوان مطرب به اسحاق موصلی (ع.)
۴۴	اجساد مایعه و اجساد صاعده (ف.)
۴۵	یادی از نجم‌الدین کبری (ف.)
۵۰	مشورت هارون با یحیی برمکی برای تخریب ایوان مدائن (ع.)
۵۰	علت کژی ایوان مدائن (ف.)
۵۱	ویژگی‌های اختصاصی کسری (ع.)
۵۲	در لزوم عدل و ارجاع به ابیاتی از اوحدی مراغه‌ای (ف.)
۵۲	در تکوین (ف.)
۵۸	سه حدیث جالب از رسول خدا (ص) (ع.)
۵۹	ترک و روم، دشمن مشترک ما (ع.)
۵۹	دو بیت از نظامی در باب راستی (ف.)
۶۱	در حالات مختلف اجسام (ف.)

شماره صفحات در نسخه چاپی	عنوان
۶۳	تجدید لحظه به لحظه آفرینش (ع.)
۶۳	درموجد و خالق یک جهت بیش نیست و آن ایجاد است (ف.)
۶۵	کیفیت تشکیل یا قوت و انواع آن (ع.)
۶۷	تقابل یا قوت و الماس (ع.)
۶۷	اجسام خود رنگ ندارند (ف.)
۷۱	ریشه نام یونان (ع.)
۷۲	اختلاف در نسب اسکندر (ع.)
۸۸	رسالة في البديع في غاية الايجاز لسهولة الحفظ (ع.)
۱۶۱	گفتگوی جاحظ و ابواسحاق نظام بر سرفال بد (ع.)
۱۶۵	ظلم گسترده حجاج ثقفی (ع.)
۱۶۶	اشاره الى مراتب الكفر والایمان (ف.)
۱۷۰	توصیه ارسطو به مأمون در خواب (ع.)
۱۷۱	دیدگاه ابن بکیر درباره مد و جزر (ع.)
۱۷۴	صحبت روی پل بغداد (ع.)
۱۷۶	انواع آتش نزد عرب (ع.)
۱۷۸	سلیمان نبی در مهمانی هدهد (ع.)
۱۸۰	سیاح و حیل زن (ف.)
۱۹۳	حرارت طبیعی یا غریزی (ف.)
۱۹۴	در رعد و برق (ف.)
۱۹۹	انسان کامل (۱) (ف.)
۲۰۱	در باب قیامت (۱) (ف.)
۲۰۳	در باب قیامت (۲) (ف.)
۲۱۸	در باب مایعات (ع.)
۲۳۳	در باب نور و ظلمت (ف.)
۲۳۵	قوس و قزح (ف.)
۲۳۶	تفکر در ذات باری تعالی محال و ممنوع است (ف.)
۲۳۹	جوهر و عرض (ف.)

شماره صفحات در نسخه چاپی	عنوان
۲۳۹	در علم و معرفت (ف.ع)
۲۵۱	انسان کامل (۲) (ف.ع)
۲۵۸	هدیه اسحاق بن ابراهیم موصلی به مأمون (ع.ع)
۲۶۵	اصول نشأت از دیدگاه فیض کاشانی (ع.ع)
۲۶۶	انسان کامل (۳) (ف.ع)
۲۷۰	در نشو و نما (ف.ع)
۲۷۳	ابوالحسن درّاج و ابوجعفر مجذوم در سفر حج (ع.ع)
۲۷۵	حرکت موجی (ف.ع)
۲۸۰	شرایط قاضی (ع.ع)
۲۸۰	سفارش اسکندر به اطرافیان (ع.ع)
۲۸۲	دو برادرزاده در بنی اسرائیل (ع.ع)
۲۸۹	سه گونه پادشاه (ع.ع)
۲۹۵	پند و اندرز (۱) (ف.ع)
۲۹۸	پند و اندرز (۲) (ف.ع)
۳۰۳	پند و اندرز (۳) (ف.ع)
۳۰۵	پند و اندرز (۴) (ف.ع)
۳۲۷	عشق از بصره تا بغداد و رقابت بین دو وزیر (ع.ع)
۳۵۱	برزخ (ف.ع)
۳۵۴	قبر (ف.ع)
۳۵۷	انسان کامل (۴) (ف.ع)
۳۵۹	عوالم مختلف غیب و شهود (ف.ع)